

סקירות ספרים

"לא היו שתי דרכים"

נתן אלתרמן, על שתי הדרכים, דפים מן הפנקס, ההדיר, ביאר והוסיף אחרית דבר הן לאור; מוסד אלתרמן, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ט, 160 עמ'.

מדוע פנקסיו של נתן אלתרמן, הדנים בדרכן של מועצות היהודים בגיטאות, לעומת דרך המרד שהציבו בעיקר תנועות הנוער בתקופת השואה, מעוררים עניין רב כל כך בישראל ערב שנות ה-90?

כמה תשובות לכך: ראשית, משום שאלה פנקסים שאלתרמן לא פרסם בחייו ולא נתן להם כותרת כוללת,¹ והקורא נמצא מציץ מעבר לכתפו של המשורר, כשהוא יושב ומעלה את מחשבותיו על הנייר, בינו לבין עצמו. פרסומו של חומר שלא בידיעתו או בהסכמתו של כותבו, כי אם לאחר מותו, הוא נושא מעורר מחלוקת: אולי החליט אלתרמן שלא לפרסם את כל הכתוב בפנקסים, אלא פסק, לאחר שקלא וטריא, ולאחר זמן שעבר וקריאה נוספת, שחלקם אינו נכון ולפיכך אינו ראוי לפרסום? ואז נמצא שבאים היום בטענה כלפיו ומתווכחים על מה שגנו בשעתו, כאילו זוהי דעתו שהחזיק בה לאורך זמן. מצד שני כותב לאור, כי "אלתרמן פרסם בחייו את מרבית הדברים שכתב, מיעט לגנוז יצירות ואף נמנע בידועין ובאופן שיטתי מלשמר את הטיוטות, הנוסחאות השונות ורשימות ההכנה שהצטברו [...] במהלך עבודתו".²

חמש-עשרה שנה עברו מאז נכתבו הפנקסים, בשנים 1954-1955, ועד למותו של אלתרמן ב-1970. האם גנו ושמר דווקא את הפנקסים האלה, כדי לשוב ולדון בהם כעבור שנים, באקלים ציבורי שונה מזה של שנות ה-50 שבהן נכתבו – אולי על סמך חומר נוסף ומתוך פרספקטיווה של זמן – ולא הספיק, או שלא מצא את השעה הראויה? אין בידינו לענות על שאלה זו, אך ברור הוא שלא החשש מתגובה ציבורית ומבקורת אישית הניא את אלתרמן מלפרסם את מחשבותיו במלואן, שהרי בזמן כתיבת הפנקסים וסמוך לכך פרסם מאמרים ושירים בנושא

1. דן לאור כתב בהקדמתו: "ספר זה שקראתי לו 'על שתי הדרכים' וכו' – בעמ' 9. ואומנם, אחד מן השירים ובהם קטעי הפרווה שפרסם אלתרמן בדבר נקרא 'על שתי הדרכים' (פורסם ב-1 ביולי 1955), כך שזהו שם הקולע לדעת מחבר הפנקסים. יחד עם זאת ב'ולעניין הלך לדור' כתב אלתרמן: 'לא היו שתי דרכים'. (ראה הערה 3, עמ' 435).

2. בהקדמה, עמ' 7.

זה עצמו,³ והפנקסים שימשו לו כסיס וחומר גלם לכתיבתו. הוא יצא אז, יחיד כמעט, נגד הדעה החד־משמעית שהשתרשה בארץ, וראתה ביוֹדנראטים בוגדים בעמם; בקהילות – עדר פאסיבי; ובלוחמי המתחרות – היחידים שהצילו את כבוד ישראל ושפועלם השתלב במסכת הגבורה של היישוב בארץ. הוא יצא נגד המליצות הגבוהות והפאתוס שטשטשו את מורכבותו של הנושא, ונגד התפיסה של שחור/לבן, אשמים/זכאים, שיצרו. דבריו עוררו בשעתם פולמוס חריף ותמיהה רבה על אומרם, שיצא כך נגד דעות שהיו מקובלות כמעט כאקסיומה בציבור, מה גם שהוא נתפס כמשורר בהא הידיעה של מיתוס הגבורה הלאומית. בין אם נגנוזו הפנקסים האלה במקרה ובין אם במכוון, הקורא נמצא נשכר, שכן דן לאור זיכה אותו בהזדמנות נדירה לצפות בדרך עבודתו של המשורר, להיות שותף לחיפושיו אחרי הניסוח הנכון והמדויק, להתייסרות הפנימית שלו תוך כדי חתירתו למציאת האמת. "סדנת עבודה" זו, החושפת את יחסו הרציני של אלתרמן לנושא ואת דרך טיפולו הרגישה, היא עיקר כוחם של הפנקסים שלפנינו. דן לאור, אשר ההדיר וביאר את הפנקסים, השכיל לעגן את תוכנם – באחרית הדבר שהוסיף – ברקע הפוליטי, ההיסטורי וההיסטוריוגרפי של הפולמוס שעוררו דעותיו של אלתרמן, הן בשנות ה־50 והן עכשיו.

סיבה שניה לעניין הרב שעוררו הפנקסים היא האפשרות שאלתרמן כתב, הן בינו לבין עצמו – בפנקסים – והן ב"טור השביעי" בדבר, מתוך מעורבות ומגמה פוליטית מובהקת: מיד עם פרסום פנקסיו בספר על שתי הדרכים הועלתה האפשרות שאלתרמן הגן על מדיניות היוֹדנראטים בתקופת השואה בזמן משפט קסטנר שנערך בארץ באמצע שנות ה־50, משום שרצה להגן על המסד של מפא"י; שהרי בזמן המשפט נוצרה מעין משוואה, שבה זוהה קסטנר עם היוֹדנראטים מצד אחד, ומצד שני עם מפא"י, שהיה מחבריה בהונגריה בשנות ה־40 ובארץ לאחר עלייתו.⁴ כלומר, כשם שקסטנר הפקיר כביכול את יהדות

3. הפנקסים נכתבו באפריל-מאי 1954 וביוני 1955: ב־30 באפריל 1954 – ביום הזכרון לשואה ולגבורה, כ"ז בניסן תשי"ד, פרסם אלתרמן בדבר את השיר "יום הזכרון והמורדים": את המאמר "פני המרד ופני זמנו" פרסם שם ב־28 במאי 1954. אחר כך פורסמו בדבר שירים ובהם קטעי פרוזה, בשם "מסביב למשפט" (ב־1 ביולי 1955, והוא מכיל את "על שתי הדרכים", "טיב האשמה", "וינימת הדין"). "עוד על שתי הדרכים" יצא ב־22 ביולי 1955; "דינו של עקרון" ב־29 ביולי 1955; "ולעניין הלקח לדור" ב־12 באוגוסט 1955. כל אלה כונסו במדור "מידות הדין", כל כתיבי נתן אלתרמן, הטור השביעי, ספר שני, תשי"ד-תשכ"ב, תל־אביב 1972, (להלן: הטור השביעי) עמ' 407-440.

4. השאלה הועלתה, למשל, על־ידי דן מרגלית ב"מוסף המוספים" במאי 1989, ונענתה על־ידי דן לאור בשלילה גמורה, ועל־ידי ח"כ חייקה גרוסמן בחיוב. קסטנר היה חבר האיחוד העולמי של פועלי ציון, וכמוהו היו רוב חברי ועדת העזרה וההצלה בבודפשט. לאחר עלייתו ארצה קיבל קסטנר תפקידים בכירים במשרד ראש הממשלה ובמשרד המסחר והתעשייה.

הונגריה תמורת רכבת של מקורביו, כך הפקירו כביכול היודנראטים את קהילותיהם בעיקר לשם רווח או הצלה אישיים, מזה, וכך הפקירה כביכול הנהגת היישוב את יהדות אירופה תמורת תמיכתה של בריטניה בהקמת המדינה אחר המלחמה, מזה. ושלושתם יחד הם סמל של פשרנות ומשא ומתן מביש, היפוכו של אקטיביזם זקוף קומה.

אולי יש להפריד את המעורבות מן המגמה הפוליטית. שנות ה-50, העשור הראשון לקיומה של המדינה, היו שנים שבהן אי אפשר היה שלא לנקוט עמדה פוליטית ואידיאולוגית: העליה ההמונית; משפט קסטנר; מבצע סיני; הבחירות לכנסת השלישית ב-1955 והרביעית ב-1959; פרשת השילומים והיחסים עם גרמניה; פרשת כפר-קאסם; פילוגים ואיחודים בתוך מפלגות וביניהן. חלק מן הוויכוחים סביב האירועים שנוכרו היו בעצם המשכם של ויכוחים מתקופת המלחמה, כמו שאלת היחס לברית-המועצות והאחריות כלפי הגשמת הסוציאליזם, שהיתה כרוכה תמיד בשאלת היחס והאחריות כלפי העם היהודי; או שאלת יחסו של היישוב לעמידת היהודים בתקופת השואה ופעולתו להצלתם, שהמשכה שאלות על היחס לניצולים, ולהבדיל, היחס לגרמניה. שום כתיבה בעלת הקשר אידיאולוגי-עקרוני לא יכלה להינתק מכל אלה, וכתיבתו של אלתרמן בכלל זה.

השאלה החריפה יותר היא, האם נקט אלתרמן בפנקסיו ובמאמריו עמדה שלא מתוך חתירה לאמת, אלא מתוך מגמה פוליטית מוגדרת – הגנה על מפא"י ועל בן-גוריון, שעמד בראש הנהלת הסוכנות היהודית בתקופת השואה? הערצתו של אלתרמן לבן-גוריון היא מן המפורסמות שכבר אינן צריכות ראיה,⁵ אך הערצה זו לא פתרה חילוקי דעות ביניהם: בשנות ה-50 חלק אלתרמן על בן-גוריון בפרשת השילומים ויצא בכל התוקף נגד חידוש היחסים עם גרמניה;⁶ היה ממתנגדיו הנמרצים של הממשל הצבאי ואחר כך חלק עליו בשאלת ארץ-ישראל השלמה, שאלתרמן היה מתומכיה.

לו רצה אלתרמן להגן על בן-גוריון ועל חבריו להנהגה בתקופת השואה, יכול היה לדבר בצורה ישירה על העזרה שהושיט היישוב ליהדות אירופה. זהו הנושא הטעון אשמה והאשמות מאז המלחמה ועד היום, ובשלו הותקפו בן-גוריון והנהגת היישוב על-ידי מתנגדיהם. אדם חכם כאלתרמן ידע בוודאי שאותה משוואה שהעמיד שמואל תמיר במשפט קסטנר, יודנראטים=קסטנר=מפא"י, נובעת מן הרצון לנגח את מפא"י, ולא תעמוד בשום מבחן היסטורי או עובדתי. כבר בזמן משפט קסטנר היו מי שסלדה נפשם מן הפוליטיזציה של השואה, והם קראו לחכות עד שייאסף החומר ותימצא הפרספקטיווה הראויה מבחינת הזמן

5. ראה: בין המשורר למדינאי, בן-גוריון ואלתרמן כשיר ונאגרת, הקיבוץ המאוחד תשמ"ז; וכן ראה דעה הפוכה מזו אצל יחיעם וייץ, "שני הסברים לשתי הדרכים", קתדרה 53, ספטמבר 1989.

6. ראה במדור "פולמוס הנשק", הטור השביעי.

ומבחינת היקף הבדיקה ועומקה.⁷ ואם המשוואה אינה תופסת ואינה אלא מניפולציה פוליטית, מדוע צריך היה אלתרמן לצאת להגנת אחד ממרכיביה, היודנראט, כביכול ללא שום מניע אחר להגן עליו, פרט לזה הפוליטי, במקום להגן ישירות על מפא"י ובן-גוריון בנקודת התורפה המכרעת.

זאת ועוד: אם כתב לשם הגנה מטעמים פוליטיים, מדוע זה צנזר את עצמו (כפי שיפורט להלן) ולא פרסם את כל הכתוב בפנקסים, ובייחוד השמיט ממה שפרסם את האלמנט הפוליטי שנראה לו הבעייתי ביותר בזמן כתיבת הפנקסים – את הלחימה האנטי-פאשיסטית, לצד ברית-המועצות, שהיתה כביכול מניע ראשון ועיקרי ללחימת תנועות הנוער? בעניין זה יכול היה לנגח את מפ"ם ואת אחדות העבודה, שהתקיפו את מפא"י משמאל בזמן משפט קסטנר, במקביל ל"חירות" שהתקיפה אותה מימין, והוא בכל זאת ויתר על כך.

אלתרמן יצא להגנת היודנראטים, ויותר נכון – יצא להבהיר את דרכם ואת הנסיבות בהן נבחרה, לא מתוך מגמה פוליטית, אלא קודם כל משום שחשב שדבריו הם האמת לאמיתה, וכי הציבור בארץ עשה עוול נורא לאנשים ולקהילות שנקלעו לנסיבות ללא מוצא, כאשר פסק שהם הלכו כצאן לטבח, והנהגתן בגדה בעמה. בוודאי ש"טוב נתיב קרב מכניעה ומגור" – זהו לקח ברור שכל ציוני משוכנע בו, לא כל שכן מחברם של "מגש הכסף" ו"שמחת עניים", ואלתרמן לא נזקק למבקרו שיזכירו לו לקח זה. אלא שבעיניו הלקח האמיתי היה הבנת מצבה של יהדות אירופה לעומקו: את יהדות אירופה הכריעו לא הבגידה והפשע כביכול של מנהיגיה, אלא "מוראה של בדידות היהודים" בגולה עוינת; "מורא של ידיים ריקות ממגן", "יד המרמה" שרימו הגרמנים, ואשר נסכה גם יאוש וגם אשליה; "יד האימה" מן המכונה הגרמנית "שכמעט והקפאיה עולם" שלם; ואימת הערבות ההדדית, "האכזר שבכלי המשחית שברא האויב"; ובגלל כל אלה לא יכלה להילחם, ואי אפשר היה לדרוש ממנה שתילחם, ואי אפשר להעמיד את הנהגתה בניגוד גמור למורדים; שהרי אף הם מרדו כשכלו כל הקצין ולא לפני כן, ומאותן הסיבות שכבלו את ידי הקהילה כולה.⁸ שורות אלה שכתב ב"ולעניין הלקח לדור", הן מן התיאורים התמציתיים והחוזרים ביותר למצבם של יהודי אירופה. עוצמתה של כתיבתו בשיריו ובקטעי הפרוזה שבהם, וחתירתו החוזרת ונשנית לניסוח הנכון בפנקסיו, מעידות כי כתב תיאור זה מתוך שכנוע פנימי מלא, שעבורו היה מוכן להקים עליו מתנגדים שכיבד והעריך אותם, ושהיו אולי ממעריציו המושבעים קודם לכן.

האם ניתן למנות כסיבה שלישית לעניין שעוררו הפנקסים, את העובדה שאלתרמן פרסם בשנות ה-50 דעות, שמחקר השואה וחלק ניכר מן הציבור

7. ראה מאמריהם של אלכסנדר ברזל בדבר, ושל משה קרן בהארץ מתחילת יולי 1955, בסדרת מאמרים.

8. "ולעניין הלקח לדור", דבר, 12.8.55.

הגיעו אליהם בשנות ה־70 ובעיקר בשנות ה־80? כאמור, לאחר הקמת המדינה ועד למשפט אייכמן ב־1961 השתרשה בארץ הדעה שיהודי אירופה הלכו כצאן לטבח, וחברי מועצות היהודים גונו בצורה כוללת. בא משפט אייכמן והראה תמונה רחבה ומורכבת של יהדות אירופה, שהחלה לדחוק בהדרגה את מקומה של התמונה הקודמת בשחור־לבן. במשפט תוארו מצבים שבהם יחיד וציבור נקלעו למבוך שאין מוצא ממנו, ולהכרעות שאין נוראות מהן. משום כך השפיע, כנראה, המשפט על היווצרות דור ההיסטוריונים הישראלים שאינם ניצולים, שנולדו במלחמה או סמוך לאחריה, ובחרו בשואה כנושא מחקרם העיקרי. ב־1967 באה תקופת ההמתנה שלפני מלחמת ששת הימים, שבה הושוותה המדינה לגטו נצור, וחיזקה את ההזדהות עם יהדות אירופה, שהחלה במשפט אייכמן. הלם מלחמת יום הכיפורים ותהליך הבדיקה והבקורת העצמית שהחל בארץ בעקבותיו תרמו אף הם להתבוננות רגישה יותר ומתנשאת פחות מצד הצבר הישראלי בתופעות שבתולדות עמו. ואין חולק על כך שמלחמת לבנון והאינתיפאדה חידדו מאוד את הבקורת העצמית מזה, ואת בחינתן של מלחמת העולם השנייה ושל קורות העולם היהודי, הגרמני והכללי, במהלכה. גם הפרספקטיווה המצטברת של הזמן החולף והתבגרותה של החברה הישראלית, שהתרככה בהדרגה אחרי שנות ההקמה ההירואיות והקשוחות, היו גורמים מכריעים בתהליך זה.⁹

תהליך דומה התחולל במקביל בהיסטוריוגרפיה שנכתבה בארץ על השואה: גם בתחום זה היה משפט אייכמן נקודת המפנה, והוויכוח שפרץ במהלכו, עם הופעת ספריהם של ראול הילברג, חנה ארנדט וברונו בטלהיים, הוליד שורה של מחקרים שעיקרם בחינה מדוקדקת ומפורטת של הציבור היהודי בארצות הכיבוש וההשפעה הנאצית. ספרי זכרונות של ניצולים שלא נמנו דווקא עם לוחמי הגטאות, עם חברי המחתרות ועם הפרטיזנים, כפי שפורסמו בשנות ה־50, וספרי זכרון לקהילות, תמכו במחקר הן כחומר עזר והן במסקנות שעלו מהם: ראייה לא מכלילה, אלא בוחנת כל קהילה וכל יודנראט, ואף כל פרט, לגופם; ראיית רוב חברי היודנראטים כנציגי ציבור הנאבקים קודם כל למען קהילתם ולא למען עצמם; ראיית הפרט היהודי כמי שנאבק על קיומו ועל צלם האדם בדרכים שונות, שכל אחת מהן היא ביטוי של גבורה ועמידה; הבנת ההתלבטות וההתייסרות של תנועות הנוער והמחתרות בשאלת עצם המרד ומועדו, שהיא בעצם שאלת אחריותן לגורל הקהילה; והבנת קוצר ידן להושיע, מבלי לגרוע מגדולתן.¹⁰

9. ראה תהליך זה בפירוט, Dina Porat, "Teaching the Holocaust to Israeli Students", *Remembering for the Future*, Supplementary Volume, Oxford 1988, pp. 382–388.

10. באחרית דבר, עמ' 142–148, מתעכב לאור בפירוט על התפתחות ההיסטוריוגרפיה. עם זאת, אין הוא עומד על התפתחות הדעות בציבור, שתוארה לעיל.

אלתרמן הקדים, אם כן, בעשרות שנים את הראיה המאוזנת והמורכבת אליה הגיעו חוקרים, וכנראה גם מרבית הציבור בארץ אשר לא עבר את השואה. בדקות וברגישות מעוררות השתאות תפס אלתרמן את מרכיביו של הקיום היהודי בתקופת השואה; תפס וחש, שהרי לפניו מונח היה מעט מאוד חומר כאשר כתב באמצע שנות החמישים: בפנקסיו הוא מזכיר בעיקר את ספרה של חייקה גרוסמן, אנשי המחתרת, על גטו וילנה, ואת ספר מלחמות הגטאות בעריכת משה בסוק ויצחק צוקרמן (שיצא לאור לקראת יום השואה, שבו פרסם אלתרמן את שירו "יום הזכרון והמורדים"). באמצעות אלה נתוודע לקטעים מיומנים וספרי זכרונות נוספים של לוחמי הגטאות, שראו אור בראשית שנות ה-50, וגם קרא את ראשוני כתיבת העת על השואה, כמו דפים לחקר השואה והמרד. עיקר הכותבים או היו הלוחמים, והלחימה היתה נושא כתיבתם העיקרי. מחקרים וניתוחים של מדיניות הנאצים כלפי היהודים כלל לא היו בנמצא, ואף זכרונות של ניצולים שלא מן הלוחמים עוד לא החלו להופיע, שלא לדבר על מחקר הקהילות. ובכל זאת, למרות היעדר חומר, הצליח אלתרמן להבין את השיטות שבהן הטילו הגרמנים את אימתם על אירופה בכלל ועל היהודים בפרט, ואת המציאות עמה התמודדו היהודים כפרטים וכציבור.

וזהו המביא אותנו אל הסיבה הרביעית, שהיא אולי המכרעת, לעניין הרב שעוררו הפנקסים: אותו אלתרמן שגילה הבנה מעמיקה כל כך, על סמך חומר מועט כל כך, למציאות בה היו נתונות מועצות היהודים, מחטיא בפנקסיו כמה מעיקרי התפיסה של תנועות הנוער שעמדו בראש מרד הגטאות. עם זאת, יש לשוב ולהדגיש מיד את אשר נאמר כבר בפתח הדברים כאן: אלתרמן לא פרסם ברבים דווקא עיקרים אלה שהחטיא, ומכאן שייתכן, כי כבר ב-1954-1955 נוכח שלא צדק במה שכתב. ואולם, עצם העובדה שאיש כמוהו אפילו העלה אותם בדעתו, והעלה אותם בכתב, מסבה היום, עם פרסום פנקסיו, כאב רב ללוחמי הגטאות החיים בארץ, והם בעיקר מי שהעלו לכתורות את הדיון בפנקסי אלתרמן.¹¹

הדברים שקוממו את לוחמי הגטאות יותר מכל הם דבריו על הזכות שנטלו לעצמם המורדים – ולא רק היודנראטים, כגרסת המורדים – לפסוק מי לחיים ומי למוות, משום שהחליטו כי זכאים הם "לקצר את חייהם של יהודי הגטו בחצי שנה" (עמ' 13, ושוב בעמ' 22, בציטוט מתוך עדותו של אנטק צוקרמן). "הלוחמים שחוללו את המרד", ממשיך אלתרמן, "הם גם היו הניצולים העיקריים. העם, שהמרד נכפה עליו, נספה בו כולו" (עמ' 18). משפטים אלה,

11. ראה, למשל, את מכתבו של ד"ר שלום חולבסקי מעין-השופט, דבר, 9.8.89, אותו הוא מסיים כך: "צר לי ולחברי הלוחמים, שאלתרמן ייחס למחתרת דברים חמורים ומדהימים."

ובפרט האחרון, עומדים בניגוד לעובדות, שהרי למרות ההחלטה העקרונית שזכאים הם לקצר את חיי הגטו, חיכו המורדים שוב ושוב עד לרגע שהעריכו כי הוא הרגע האחרון ממש. ובייחוד – העם לא נספה במרד, שהרי לא הצטרף אליו (בפרט למרד גטו וארשה, שעמד באמת ערב חיסולו באפריל 1943; ובבנדין ובביאליסטוק, למשל, הלכו ההמונים אל השער, בה בשעה שחברי המחתרת נלחמו מתוך הבונקרים). העם נספה בהשמדה, שמימושה לפי תוכניות הגרמנים, לא היה לו שום קשר למרידות; והגירוש למחנות ההשמדה קרה הן בגטאות שאירע בהם מרד והן באלה שלא אירע בהם.

יותר מזה: הלוחמים לא היו הניצולים העיקריים. רובם הגדול נספו, כפי שאירע במרד גטו וארשה, שבו היה שיעור האבדות כה גבוה, עד שאחרי כן ניסתה צביה לובטקין להניא חברי מחתרות בגטאות אחרים מללכת בדרך המרד.¹² וגם בארץ חששו, אחרי מרד גטו וארשה, שאנשי התנועות נתקפו ב"פסיכוזה [...] למות עד האחרונים, ויש להצילם בניגוד לרצונם".¹³ אלא שהם סירבו להינצל, ולא יצאו עם בלדרים שנשלחו בשמה של הארץ. לפיכך, בבנדין ובביאליסטוק מרדו באוגוסט 1943, אחרי שנחרב כבר גטו וארשה, ושוב נספו רוב הלוחמים. בוודאי שקדמו לכך ויכוחים פנימיים רבים, ולא כולם הסכימו מיד וחד-משמעית עם הרעיון שהשמדה מצפה לכולם, או שהמרד הוא הדרך היחידה, ורבים ראו בו התאבדות והעמידו מולו את רצון החיים של הנוער, את האפשרות ללחום ביער, להינצל בעזרת סרטיפיקטים. אלא שההחלטה שנפלה בסופו של דבר, היא המכריעה. הם לא יכלו להיות הניצולים העיקריים, כי שאיפתם היתה להעמיד דמות יהודי אחר, המחליט בעצמו, אם לא על גורלו הרי לפחות על דרך מותו, ולכן שילמו בידועין את המחיר: "לא ראינו היתר לעצמנו לחיות עלי אדמות ולהתהלך אחרי חיסולם של חמישים ריבוא יהודים בווארשה ומאות אלפים במקומות אחרים, אלא רק אם נחיה בשם המרד", אמר אנטק צוקרמן.¹⁴

בשירו "יום הזכרון והמורדים", שפתח את הוויכוח בנושאים אלה בשנות ה-50, מתייחס אלתרמן לשאלה זו בצורה עדינה וזהירה ביותר: "מגבורתו ומכבודו חלק העם גם לאבות יהודיים אשר אמרו: 'שואה תמיט עלינו המחתרת'". ואפילו למקרא ארבע מלים אלה נזעקו ובאו אל ביתו כעבור ימים ספורים אבא קובנר ואשתו ויטקה קמפנר, שראו התבטאות זו כחמורה ביותר. הם ביקשו להבהיר לאלתרמן, שוב, עד כמה כבלה האחריות לקהילה את ידיהם

12. מכתבו של משה דקס, מנהיג "החלוץ", מברטיסלבה לשליחי היישוב בקושטא, 18.10.43, S6/1850, הארכיון הציוני המרכזי; ראיון שלי עם רוזיקה קורצ'אק, 23.3.83; עדות צביה לובטקין בוועידת הקיבוץ המאוחד, הוועידה ה-10 של הקיבוץ המאוחד, 1946, עמ' 48.

13. מלך ניישטט בישיבת מזכירות מפא"י, 15.12.43, ארכיון מפלגת העבודה.

14. ישראל גלילי, אל ועל, איגרות ודמויות, תל-אביב 1990, עמ' 266 (כנראה ציטוט משיחה ביניהם).

בשעתו.¹⁵ ואומנם, אחרי ביקורם, בהמשך הפנקסים, כותב אלטרמן נחרצות: "המרד בביאליסטוק לא החיש את קצם של היהודים אפילו בשעה אחת. המורדים פעלו לאחר שהיה ברור כי בא הקץ". (עמ' 63). לעומת זאת, הפיסקה על המורדים כניצולים עיקריים אינה באה על תיקונה בהמשך הפנקסים.

כתיבתו של אלטרמן על הלוחמים כעל הניצולים העיקריים לא רק עומדת בסתירה לעובדות, אלא שנעדרת ממנה נקודה מהותית לתקופת השואה: ההצלה באותו זמן לא נקבעה לפי תכונותיו של אדם, כישוריו או יכולתו, ואפילו יוזמה שנקט ואומץ לב שגילה לא תמיד סייעו לו: ההצלה היתה מקרית לחלוטין, בסופו של דבר. אדם ניצל משום שהיה בכונקר בקצה אחד של הגטו והגרמנים נכנסו בצדו השני; משום שבדרכו ליער הסגירו האיכרים דווקא את חברו; ומשום שיושבי המשאית בה נסע בדרך לתאי הגזים נלקחו דווקא בשניה האחרונה למקום בו נזקקו לפועלים. קשה לקבל שחיי אדם ניצלו במקריות כזו, והניצולים מתהלכים רדופים רגשי אשמה, ושואלים לא אחת, מה רע בי שניצלתי. אלא ששאלה כזו אינה עומדת כלל במבחן, על רקע אירועי התקופה.

עניין שני שקומם את חברי המחתרות הוא זה שאלטרמן קורא לו "העניין האנטי-פאשיסטי". לפי גירסתו, חברי המחתרות, ובייחוד אנשי השומר הצעיר, השמאלית שבין התנועות, ראו במאבק נגד גרמניה הנאצית לצד ברית-המועצות את הנימוק העיקרי ללחימתם. שוב ושוב חוזר אלטרמן לעניין זה (עמ' 30-39, 42-43, 55-57, 62), ודבריו מתחזקים מפעם לפעם: "יסוד זה – הגורם האנטי-פאשיסטי הכללי – להתהוותה של המחתרת [...] היה כה חזק ומציאותי [...] עד כי הצד היהודי המחייב את המלחמה היה נדחה לפעמים כמעט כליל" (עמ' 38). בדבריו הוא מסתמך בעיקר על ספרה של חייקה גרוסמן, *אנשי המחתרת*. אלא שבספרה יש גם תיאורים של הוויכוח הפנימי בתוך השומר הצעיר, על לחימה ביער עם הפרטיזנים הסובייטים מול חובת הלחימה בגטו (עמ' 98-100, הפרק "שוב על הגטו ועל היער", עמ' 184-193, ועוד), והיא מוסרת ברורות את סיכומו של הוויכוח: "עוד בחורף 1941/42, שבו הנחנו את יסודותי הרעיוניים של הארגון הלוחם, ביררנו את עמדתנו וסיכמנוה. לאחר ויכוחים ומאבק הגענו לסיכום עדיפותו של הגטו במלחמתנו".¹⁶ גם בספרה של רוז'קה קורצ'אק מתואר ויכוח דומה, עם סיכום דומה (אשר נשארו במקרה בכתובים) בוויילנה, בדצמבר 1941.¹⁷ ובספר *מלחמת הגטאות יש עדויות דומות*.

נמצא, שגם מתוך החומר שהיה מונח לפני אלטרמן אז, אפשר היה להיווכח:

1. שבוויכוח בתוך התנועות ובפרט בשומר הצעיר צידדו רבים בהליכה ליער ובהצטרפות לפרטיזנקה הסובייטית הן לשם לחימה בנאצים, והן משום שסיכויי ההישרדות בו רבים מאשר בגטו;
2. שמלחמתה של ברית-המועצות בנאצים

15. בפנקסיו מתאר אלטרמן בהרחבה שיחה זו, עמ' 19-23.

16. חייקה גרוסמן, *אנשי המחתרת*, תל-אביב 1965, עמ' 192.

17. רוז'קה קורצ'אק, *להבות באפר*, תל-אביב 1965 (להלן: *להבות באפר*), עמ' 48-53.

היתה (לא רק לשומר הצעיר, אלא לרבים בעולם כולו) גם סמל למאבק הכללי של השמאל בכל מה שייצג הפאשיזם: 3. שאין לבטל את חלקם של הקומוניסטים, בין אם קומוניסטים יהודים בגטאות ובין אם קומוניסטים לא-יהודים מבחוץ, במחטרות בערים ובפרטיזנקה ביערות, בהתעררות ובהתארגנות ללחימה אקטיבית בנאצים.

אך אלתרמן אינו מגיע בפנקסיו (פרט לפעם אחת, בעמ' 62) למסקנה העיקרית, והיא: הוויכוח הוכרע באופן עקרוני לטובת הלחימה בגטו, גם אם הציבור לא הצטרף אליה, ובכמה מקומות נדחו הצעות הקומוניסטים לעזוב את הגטו ולצאת אליהם ליער. לא כל מחתרת הגיעה לכלל לחימה בגטו, ומהן שפעלו ב"צד האר"י" (כמו תנועת עקיבא בקראקוב, שלא היתה סוציאליסטית כלל, ובכל זאת הגיעה לרעיון המרד!), ומהן שיצאו בסופו של דבר ליער, כמו בקובנה ובווילנה; אך לא משום שהעדיפו מלכתחילה את המאבק האנטי-פאשיסטי על פני לחימה יהודית, אלא משום החשש שהחמיצו או שיחמיצו את הרגע למרוד מבלי לסכן עוד את הקהילה.

ושוב – בשירים ובמאמרים שפרסם אלתרמן בדבר באמצע שנות ה-50 אין כמעט זכר לנושא האנטי-פאשיסטי, פרט לשורות מתוך "ולעניין הלקח לדור": על "היקלעם בלי חשך בין חובת 'מלחמה בכובש' / חובתם 'לעולם הלוחם' ובין צו לא לרחוק כפסע / מן הגטו. הלא לחינם בקורות הימים נבקש / עוד מופת אמונים שכזה ודבקות בגורל הגזע". הוא התפלמס עם עצמו בפנקסיו והגיע למסקנה, שאותה הוא מפרסם, כאילו לאחר תהליך של צנוורה פנימית, שאין עוד מופת של דבקות כזו "בגורל הגזע". וכאמור לעיל, הוא נמנע מלהשתמש באותו עניין אנטי-פאשיסטי, שכה הטריד אותו בזמן שכתב את פנקסיו, כאמצעי לנגח את מפ"ם והשומר הצעיר, ערב הבחירות של 1955 ובזמן משפט קסטנר.¹⁸

18. כאן אני חולקת על דבריה של חייקה גרוסמן בבית התפוצות ב-24.5.89 (התפרסמו בילקוט מורשת מ"ז, נובמבר 1989, עמ' 97-104, ובייחוד עמ' 101). טענתה שאלתרמן כתב מתוך "מוטיבציה פוליטית", אינה מתיישבת עם העובדה שלא פרסם את הדברים. מצד שני, הריני מתנגדת מכל וכל לדבריו של יורם ברונובסקי בהארץ, (22.9.89), שבמלחמתם של המורדים היהודיים "למען ברית-המועצות, נלחמו בבלי דעת למען הנאצים, בעלי-בריתה של המדינה הסוציאליסטית" (!!) הלא המורדים החליטו לראשונה על לחימה בסוף 1941, כאשר נודע בוויילנה על ההשמדה התמונית לתוך הבורות בשטחי ברית-המועצות, שהחלה עם פלישת גרמניה אליהם. בזאת התבטל הסכס היבנטרופ-מולוטוב, שבזמנו, מאוגוסט 1939 עד יולי 1941, לא היתה מחתרת יהודית ולא החלטה על לחימה. "האם היה השומר הצעיר עולה על נתיב המרד באותה מידה של החלטיות אילו נמשכה הברית בין רוסיה וגרמניה", מצטט ברונובסקי את שאלת אלתרמן בפנקסיו, עמ' 35. אלתרמן ענה על כך, למעשה, בחיוב, כשכתב על "מופת אמונים" של "דבקות בגזע", שהוא וגורלו הפכו למורדים לעיקר. ייתכן שלגנד עיניו של ברונובסקי עמדו מפ"ם והשומר הצעיר בארץ בשנות ה-50, שאינם זהים כלל ועיקר לשומר הצעיר באירופה, שעברו עליו בזמן המלחמה התהליכים הנדונים כאן.

לעומת זאת נעדר מפנקסי אלטרמן הדיון בכמה מניעים אחרים למרד בגרמנים, וקודם כל יחסן של התנועות לארץ. אומנם ההחלטה למרוד נפלה בין החברים לבין עצמם בתוך כל תנועה, ובין התנועות, והנהגתן בארץ לא יכלה להיות שותפה ללבטים ולהכרעה (וגם כאשר נודע בארץ על המרד – לא מיד הובנה משמעותו). ככל שהתחזקה ההחלטה להישאר במקום וללחום בגטאות כן הלכה הארץ והתרחקה מן המציאות המידית של התנועות, ועמה התרחק חלום העליה וההצלה האישית. גם מיעוט המכתבים והעזרה מן הארץ תרם להתרחקות. כיון שהארץ התרחקה, וההזדהות עם הקהילות וגורלן גברה, הגדירו התנועות את מטרותיהן בהתאם לשינויים אלה: "מגזר המאבק שלנו נמצא כאן, במקום שמשתרעות חורבותיה של יהדות פולין. לנקום את דמם ולבטא את הצורך החיוני בחירות שבנו [...] הנה זוהי מטרותנו הקרובה."¹⁹ וכן: "השגנו את מטרותנו, אחזנו בנשק [...] כי לא רצינו שיוליכו אותנו כצאן לטבח; לא רצינו שבכוא היום תאמר ההיסטוריה כי יהודי פולין מתו מיתה עלובה."²⁰

אך למרות ההתרחקות ממנה ולמרות שינוי המטרות, נשארה הארץ – מבלי לדעת זאת ומבלי לכוון זאת – אחד המניעים המרכזיים למרד, משום שמחולליו היו קודם כל אנשי תנועה ציונית, שחשו מחויבות עמוקה לחינוך שהושקע בהם, לתדמית תנועתם, לציונות המטפחת אדם הנוטל את גורלו בידיו, לחברים בארץ, ול"מה יגידו", הרבה יותר מאשר לסטאלין. "החשוב מכל: לא לגרוע מדמותה וגאוותה של התנועה עד הרגע האחרון." ²¹ "לפי שקשורים הננו במידה כזו עם העם, והיישוב בארץ יקר לנו, חייבים הננו להיאבק, היאבקות על כבודו של העם, על ערכיו."²² חלום הארץ היה "חלום שהוא מעבר לחיך [...] משהו שכלפיו אתה עתיד ליתן דין וחשבון."²³ ועוד הרבה ברוח זו.

אלטרמן אינו מזכיר מניע זה בפנקסיו. התמיהה על כך מתחזקת למקרא דבריו של אבא קובנר, על פגישתו עם אלטרמן בתל-אביב ב-1947, בה אמר לו האחרון: "לו אני בגטו – הייתי עם אנשי היודנראט". כשמחה קובנר וקרא, "אבל, נתן, קראתי את 'שמחת עניים' – איך אתה יכול?", ענה לו אלטרמן: "זה כאן... זה הרי כאן!"²⁴ כלומר, "שמחת עניים" מדברת על הארץ והעיר המתוארת בה היא תל-אביב. והלוא השורות ב"נופלת העיר" שב"שמחת עניים", שנכתבו כנראה ב-1940, שלוש שנים לפני מרד גטו וארשה, מעלות

19. דבריו של שמשון דרנגר באוקטובר 1943, ב*החלוץ הלוחם* (בטאון הנוער היהודי החלוצי במחנת קראקוב), אוגוסט-אוקטובר 1943, תל-אביב 1984, עמ' 180.

20. שם, עמ' 42.

21. סיכומו של דיון קיבוץ תל-חי של "דרור" בביאליסטוק, בפברואר 1943, דפים מן הדליקה, תל-אביב, מהדורה שניה, 1984, עמ' 84.

22. להבות באפר, עמ' 50.

23. אבא קובנר, משלו ועליו, תל-אביב 1988, עמ' 50.

24. אבא קובנר, על הגשר הצר, ספרית פועלים 1981, עמ' 111.

בדעת הקורא אותן אחרי 1943, קודם כל את וארשה: את השמחה שתקפה את הנצורים עם פרוץ המרד, למרות הידיעה שאולי ייספו כולם ("תעלה רינתנו – אבדנו"), את עליונותם כבני אדם בהשוואה למי שקמו עליהם להורגם ("לא אשרי הצרים, כי אשרי הנצורים"), את תחושתם כי הם מתים למען מטרה ("אולי פעם לאלף שנה יש למותנו שחר"), וכל זאת בתוך אש האופפת את הגטו וחרותו ("עיר דולקה ונלכדת חצר, חצרו!").²⁵

תמיהה היא, כיצד אלתרמן, שכתב שורות אלה ב־1940, לא התייחס בשנות החמישים לעובדה שהן קולעות למה שהתרחש בווארשה. שהרי לכל קורא של "שמחת עניים", אחרי 1943, נדמה שהעיר הנצורה היא וארשה, משום שהנוער שארגן את מרד הגטאות חי במחשבתו וברגשותיו בתל־אביב, בעין־חרוד ובמשמרה־עמק; וגם כאשר התרחק מן הארץ, ואפילו התאכזב ממנה, נלחם שם כשהוא שייך לכאן, כשהוא מבטא את מהות הציונות בעצם העובדה שהוא נוטל את גורלו, את אופן מותו, בידי; כשהוא מחפש – ומוצא – שחר למותו.

יש להדגיש, שבדברים שפרסם אלתרמן ב־1954–1955, ובייחוד ב"פני המרד ופני זמנו", הבחין בין האפשרות ללחום על הנפש בארץ, ככל עם, שהיא אחד מהישגיה של הציונות, לבין היעדר האפשרות ללחום בסיטואציה החד־פעמית שנוצרה בתקופת השואה. ועיקר מסקנתו בעניין זה היא, שטיפוח מיתוס המרד בארץ, שכביכול היה הדרך היחידה והמובנת מאליה, גוזר מתקופת השואה לקח שאינו נגזר ממנה כלל, והוא נובע משאיפות חינוכיות ופוליטיות שרווחו בארץ בשנות ה־50, ונגדן הוא יוצא. אלתרמן הוא כאן בעל המסר הציוני, ולא בעלי הפלוגתא שלו, הרואים בלחימה את לקח הדור, וכופים אותו על מציאות הגולה: אך גם אם זה היה עיקר כוונתו, התמיהה בעינה עומדת: כיון שהשקיע מאמץ כזה בנסיון להבין את התקופה ולהקיף את היבטיה, כיצד זה לא העמיד מול המניע האנטי־פאשיסטי, לפחות במלים אחדות, בינו לבין עצמו, את היחס לארץ; את העובדה שנוער זה גדל על ברכיה של ספרות מרד פולנית (ורוסית) הירואית ורומנטית, שהטיפה לקורבן, להתמסרות למען אידיאלים וערכים; נוער שלא רק הושפע מבחויץ, אלא קודם כל פיתח תרבות נעורים משלו, הוויה של יחד, שליכדה אותו בזמן המלחמה, שגרמה לפרט להישאר עם הכלל; את רצון הנקמה, הפשוט והבווער, לנקום בגרמנים; ואת הרצון להיאבק לא רק למען כבוד העם כלוחם, אלא למען כבודו כאדם, כדי שידעו שיש יהודים שאינם חסים על עצמם, שתדמיתם יקרה להם מחייהם. אלתרמן לא הכיר עדיין מתוך הספרות לפניו, אותם אנשי היוזנראטים שידם לא "שבה תמיד אחורה", כפי שסבר (עמ' 105), אלא הסגירה והלשינה, לפעמים לפני שהגרמנים ידעו על פעולות המחתרת, כמו שקרה בבנדין ובקראקוב ובגטאות אחרים, ובוודאי במחנות. שאלת הכבוד היתה מרכזית לחברי התנועות, שהתחנכו על אידיאלים של

הגשמה עצמית ואישית, בייחוד כשראו כמה מן הבזיונות והשפל אליהם הידרדרו מבוגרים מהם בכמה מן המקומות, והם רצו להעמיד מולם תשובה אנושית הפוכה.

עיקר חששם של שרידי לוחמי הגטאות היום, בעקבות פרסום פנקסי אלטרמן, הוא שדבריו על התנועות והמחתרות, גם אם נכתבו לעצמו ולא פורסמו בשעתו בשמו, יביאו בהכרח לירידת קרנן ולהקטנת ערכו של רעיון המרד בכלל.

חששם של שרידי הלוחמים יש לו על מה שיסמוך: לא בגלל דבריו של אלטרמן, שכן דמויותיהם ומעשייהם של הלוחמים לא יתערערו לא מדברי בקורת ולא מנסיונות לרדת לעומק מניעיהם. ובוודאי לא זו היתה כוונתו של אלטרמן, החוזר ומדגיש בפנקסיו ש"למען גדולתם של לוחמים יהודים צעירים, למען שלמותה של גדולתם, הוא, הוויכוח הזה. למען לא תהיה גבורתם הטהורה נושאת עוול בקרבה כלפי זולתה וניזונה מן הטשטוש ומן העיקום ומן השגרה המליצית" (עמ' 92). חששם יש לו על מה שיסמוך בגלל עיתוי פרסומם של הפנקסים: היום, בסוף שנות ה־80 וראשית שנות ה־90, התחזק תהליך הבקורת העצמית של הציונות. בקורת זו מתבטאת הן במחקר ההיסטורי והן בוויכוחים ציבוריים בתקשורת ומחוצה לה, הבוחנים מחדש תקופות ואירועים בהיסטוריה של הציונות, והתשובות הניתנות על־ידיהם מערערות לא אחת מוסכמות ולקחים שנקבעו בעבר. גם תנועות הנוער ורעיון המרד יכולים, ומה גם בעקבות דברי אלטרמן ובכוח השפעתו העצומה, לעמוד לבדיקה מחודשת. וחששם של הלוחמים אינו רק זה, שהגלגל יתהפך עליהם משנות ה־50, בהן התקבלו בארץ כגיבורי האומה, דרך האיזון של שנות ה־60 וה־70, לסוף שנות ה־80, כשהם מרגישים מותקפים ומעשייהם נבחנים מחדש.²⁶ עיקר חששם הוא שהתשובות תינתנה לאו דווקא מתוך ידיעה מעמיקה וחסרת פניות בקורות תקופת השואה, מתוך הבנה ואמפאיתיה לאירועיה, מתוך אקלים בריא של בדיקה פתוחה לכל שאלה, אלא מתוך מניעים פוליטיים ועל רקע התהליכים המתחוללים היום בארץ: מתוך החשדנות ההולכת ומעמיקה כלפי כל מיתוס ציוני, החל מדבריו האחרונים של טרומפלדור, דרך ייבוש הביצות בעמק, ואם היו בכלל, רצונם של העוקרים לעלות ארצה, ועד ניהול מלחמת העצמאות: ירידה מתמדת באמונה בכוחם של אידיאלים להניע אנשים להקריב; השינויים שחלו בהגדרת השמאל

26. דוגמה להתהפכות כזו של הגלגל הוא ההבדל בין שני המחזות על איציק ויטנברג, מפקד המחתרת בגיטו וילנה: ב־1966 הועלה בארץ "ציפור הגיטו", מחזה מאת חווה רוזנפרב, ובו מסרבים חברי המחתרת להסגיר את ויטנברג בעוד הציבור היהודי, החושש לגורלו, לוחץ על ויטנברג שיסגיר את עצמו. המחזה מדגיש את הרגשת האחריות לגורל הקהילה, הרובצת על חברי המחתרת, וזאת למרות ש"אתם העם, אבל העם איננו אתם" (מעריכה ב', עמ' 66). ואילו ב־1989–1990 מועלה בתיאטרון הבימה מחזהו של יהושע סובול "אדם", שבו חברי המחתרת בוגדים במפקדם ומסגירים אותו, הציבור כמעט אינו מעורב בנעשה, והמפקד אינו אדם המוכן למסור את נפשו כדי לדהות את קצו של הגיטו, אלא אדם אכול פחדים ולבטים.

והימין בארץ – כאילו עברו ההתיישבות, ההקרבה, האידיאליזם והערכים הציוניים מידי השמאל לידי הימין; האסוציאציות שמעלים היום מושגים כמו אקטיביזם, פשרה, משא ומתן עם האויב, שימוש בכוח ועוד – אסוציאציות שונות לגמרי מאלה של ימי המלחמה ושל שנות ה-50, והן מוסיפות ומשתנות לפי השקפתו של המאזין או הקורא.

כתיבת ההיסטוריה נעה כמטוטלת, מוויכוח לוויכוח, מנקודה לנקודה. כל ויכוח על תקופה קודמת הוא בעצם ויכוח על ההיסטוריה בת ימינו. ולכן אנחנו הם אלה המשתקפים בוויכוח על אלתרמן ופנקסיו, או ליתר דיוק, על יהודי אירופה ומעשיהם.

